

Українська селянська кооперація:

Н. М. Токар

КООПЕРАТИВНА ДІЯЛЬНІСТЬ В. ДОМАНИЦЬКОГО

Межа XIX – XX ст. ознаменувалася значним піднесенням кооперативного руху в Україні, суттєву роль у якому відіграла інтелігенція. Серед провідних громадських діячів цього періоду помітне місце належить Василю Миколайовичу Доманицькому, наукова спадщина якого сьогодні залишається недостатньо висвітленою.

Сучасники В. Доманицького високо оцінювали його внесок у розвиток кооперативної справи в Україні. Про це свідчать спомини С. Єфремова, О. Лотоцького, Є. Білоусенка та інших видатних громадських діячів України початку XX ст. У листопаді 1925 р. в Подєбрадах з ініціативи кооперативних товариств при Українській Господарській Академії відбувся з'їзд із нагоди 15-ої річниці смерті В. Доманицького. На з'їзді були присутні Б. Маргос, О. Лотоцький, В. Коваль, Ф. Микуляк та інші громадські діячі. Їхні доповіді були опубліковані того ж року в брошурі “Василь Доманицький (3 нагоди 15-ї річниці його смерті)”. У радянські часи ім'я В. Доманицького практично не згадувалося, оскільки його безпеліційно було включено до списку “ліберально-буржуазної” інтелігенції. Лише в праці П. Мохора [4] йдеться про його діяльність у кооперативній сфері. За останні роки значно посилювся інтерес до історії кооперативної справи в Україні. У зв'язку з цим ім'я В. Доманицького неодноразово згадувалося в дослідженнях сучасних українських науковців І. А. Фаренія, а також Ф. І. Ленченка як одного з фундаторів окресленого явища [2, 6]. Попри це кооперативна діяльність Василя Миколайовича потребує спеціального вивчення, тому автор статті поставив за мету дослідити кооперативну діяльність В. М. Доманицького.

За своє коротке життя В. М. Доманицький (1877 – 1910 рр.) встиг виявити себе як історик, етнограф, літературознавець, критик, перекладач, редактор. Широкому загалові він став відомим саме завдяки кооперативній справі, що стала апогеєм його громадської роботи.

Економічна безпорадність села, занедбаного у своїх основних потребах, спонукала В. Доманицького до пропаганди кооперативної справи.

Ще у 1898 р. з ініціативи В. Доманицького українська студентська громада зібралася на квартирі професора В. Антоновича і запросила його прочитати реферат про кооперацію. Згодом М. Левицький згадував слова В. Доманицького про кооперативну роботу: “Справа нелегка, треба підготувитись, а після того і за роботу візьмемось” [1]. Слід відзначити, що діяч активно долучився до цієї роботи.

У 1901 р. В. Доманицький від імені селян Колодистого написав клопотання про дозвіл відкрити в селі позичково-ощадне товариство. В списку

фундаторів він був двадцять третім, але всі справи товариства лягли на плечі “панича Василя”, як його називали селяни. С. Єфремов згадував: “Першого року воно (товариство – авт.) мало всього 37 членів і чистого прибутку 2 карбованці. Але заходами і працею Доманицького товариство швидко пішло вгору і допомагало позичками цілій окрузі і всім околишнім селам стало на зразок” [2, 7].

1903 року селяни Колодистого запланували відкрити в селі свою крамницю і звернулися до В. Доманицького, який одразу почав збирати підписи під клопотанням до губернатора, і невдовзі було отримано дозвіл на відкриття крамниці. Василь Миколайович на той час лікувався в Рагузі й тільки навесні 1904 року повернувся в Колодисте, де одразу розпочав працювати. Він писав С. Єфремову: “Був я в усяких бувальцях: і знаменитим археологом, і дратливим письменником... а тепер зробився простісіньким крамарем і бачу, що це гарна річ. Оце третій день ріжемо волові та козлові шкури на чоботи. Подаємо губернаторові, щоб ще дозволив продавати обществу потребителів усі книжки, дозволені цензурою” [2, 7].

О. Білоусенко у своїх спогадах писав: “Захопившись ідеєю кооперації, він (В. Доманицький – авт.) зумів її прищепити не тільки в своєму селі, але й в усій околиці... Уся околиця вчилася кооперативної справи в Колодистому, і почали рости кооперативні заклади, як гриби в дощ” [3].

Взагалі українські кооператори були швидше громадськими, ніж політичними діячами свого часу. “Завдяки тому, – зазначав колишній народний вчитель с. Колодистого В. Юркевич, – що Василь Миколайович Доманицький захищав мужика від сваволі “дужих цього світу”, що хотів правди в сільських ділах, деякі злоумишленні люди зробили з Доманицького верховода і політичного діяча, котрий нібито шкідливо впливав на народ. Але не був він ніяким політичним агітатором, тільки, близько стоячи до народу, зробився серед нього популярним. Що ж до політичних ідей, то вони поширювалися тут зовсім іншими особами. Не було нічого негожого в тім, що Доманицький кохав просту народну мову своєї країни та писав нею. Але й це йому пошкодило” [4, 35].

Можливо, В. Доманицький не був абсолютно безневинною в політичному плані особою, якою зображує його В. Юркевич, оскільки відомо, що він належав до членів київських молодіжних гуртків, які брали активну участь у політичній боротьбі, але, безперечно, що політичний момент у нього був на другому плані, як і в інших українських кооператорів.

Політичні погляди В. Доманицького відображено в його праці “Про сільську кооперацію (Про товариства, потрібні на селі)”. Опрацювавши доробок діяча, ми дійшли висновку, що його позиція полягає у таких міркуваннях: “... хоч земля – найголовніша річ, та не в самій землі тільки сила. Треба ще інших способів добирати, щоб життя своє селянське по людському поставити, щоб мати добрий лад та

свободи. Треба поперед усього доброї справжньої освіти, щоб у всяких школах, од найнижчих до найвищих, учили в нас на Україні по-нашому, по-українському, щоб наука добре приймалася, щоб кожен жив та розумів, хто він і чого вартий, щоб не був він як сліпий, на поведи у мудрого зрячого... Треба доброго ладу громадянського, щоб усі люди мали рівне право у всьому, і не було ніяких різниць у справах між станами (сословіями) – між селянином або дворянином, між багатшим та біднішим, між освіченим та неосвіченим; щоб кожному вільно було проживати, де хоче, і вільно переходити, куди хоче; щоб без суду нікого (коли він не грабітель або убивця) не арештовували, не засилали, не трусили; щоб вільно можна було говорити та усе по книжках і газетах писати, і не було тому, що пише та говорить, іншої кари, окрім як по суду присяглих; щоб вільно було кожному вірити, як він вірить; щоб нашу мову українську заведено було в церкві, по всіх судах, у всякому діловостві” [5, 36].

В. Доманицький стверджував: “Треба, щоб управа і по городах, і по селах була виборна, і вибирали її усі вселюдним і рівним голосуванням, а ті урядовці (чиновники), котрих буде ще держава настановляти, або призначені будуть вибраними радами, – щоб усі були під наглядом тих рад, перед ними відповідали й могли бути під суд ними дані, коли що не по правді вчинили. Треба, щоб земля належала до трудящих, тих, що на ній роблять, і не можна було її скуповувати; щоб фабрики та майстерні усякі – коли не зараз, то згодом стали власністю самих робітників (їх спілок), а поки те настане, щоб робочий день було зменшено до 8 годин, слуг же та наймитів не обтяжувано роботою та не взято їх несправедливими умовами” [5, 37].

“Треба, щоб уся Україна, яка є під Росією, – підкреслював В. Доманицький, – мала особну народну раду, вибрану вселюдним, рівним, прямим і тайним голосуванням, і та рада давала закони для українських земель, всякі справи рішала для своїх країв, наглядала за порядком та управою і грошима та податками розпоряджалася. Для тих же справ, які належать до цілої держави, щоб була Державна Дума, і до неї вибирати послів так само, як і в народню раду України...” [5, 38].

Українська кооперативна думка того часу, розуміючи кооперацію як рух широко демократичний, повинна була підходити до цієї проблеми не лише з боку економічного, але й культурно-освітнього [6, 195]. Головним завданням української кооперації у цей період була допомога народові позбутися матеріальних злиднів шляхом раціонально-організованого господарювання, підвищення культурно-освітнього рівня народу та посилення його громадської і національної свідомості. “Наше горе, – неодноразово зауважував В. Доманицький, – що ми неосвічені” [5, 34]. Отже, розвіяти народну темряву – значить усунути народне лихо, і тому українські кооператори починають займатися національно-культурною діяльністю.

Саме з цією метою В. Доманицький видає низку популяризаторських праць: “Про сільську кооперацію”, “Про товариські крамниці”, “Як хазайнуть селяни по чужих краях”, – де у легкій і доступній формі пояснює переваги кооперативної справи.

В останній праці автор детально з’ясував способи господарювання селян за кордоном: у Німеччині, Бельгії, Голландії, Данії, Франції, Польщі, порівняв їх із господарюванням в Україні. Аналізуючи ведення господарства селянами в інших країнах, В. Доманицький дійшов висновку, що найбільшу увагу в господарському плані слід приділяти сільськогосподарським знаряддям, добривам, але найважливішою залишалася потреба просвіти, без якої “і земля буде ялова” [7, 89].

У праці “Селянська доля (Про селян в Західній Європі, Росії та на Україні)” В. Доманицький представив переконливі статистичні дані, які свідчили про те, що селянам належить лише третина землі, яка є в Росії. Водночас дослідник наголошував на тому, що селянам-хліборобам насамперед необхідно дбати не про збільшення земельних наділів, а про те, щоб ту землю, яка вже в них є, використовувати з найбільшою вигодою, оскільки “за границею земля, часом гірша од нашої, втрое більшу користь дає, – треба тільки знати, що і як з нею робити, а знання того у нас якраз – немає” [8, 36]. Вихід із такої ситуації В. Доманицький убачав в організації просвітницьких та кооперативних товариств, які б боронили як економічні, так і громадські інтереси селян.

Наукове зацікавлення викликає трактування В. Доманицьким поняття “кооперація”: “Кооперація – це праця, коли кілька чи багато людей згодяться або змовляться між собою робити яку корисну роботу для себе – чи то буде вона робитися руками, чи головою, чи грішми, чи усім цим разом” [9, 1]. Крім того, він виділяв більш дієву, так звану, складну кооперацію, що являла собою “гурт людей, які об’єднуються, щоб мати для себе постійну вигоду і засновують кооперативну спілку або товариство” [9, 2].

Ці товариства В. Доманицький поділяв на три види:

- 1) кредитні або позичково-ощадні;
- 2) “потребительні” або споживчі;
- 3) “производительні” або виробничі [9, 5].

З метою відокремлення кооперативних товариств від будь-яких інших, В. Доманицький виділив їхні головні ознаки:

- наявність однієї господарської мети;
- членом кооперативної спілки може бути кожен (“і чоловік, і жінка, і бідний, і багатий”);
- до кооперативного товариства має бути вільний вступ і такий же вихід;
- члени спілки рівні у своїх правах і вигодах;
- всі кооперативні товариства повинні мати самоуправління;
- всі кооперативи повинні мати рівні права з іншими казенними товариствами [9, 3].

На думку В. Доманицького, метою створення кооперативів на селі є обмеження посередництва, від якого так страждали селяни.

Ознайомившись із літературою стосовно цього питання, В. Доманицький переходить до практики і успішно впроваджує кооперативні установи в рідному селі. Так, було засновано товариську крамницю, де він не лише вів бухгалтерію, але і “важлив, міряв, краєв за прилавком та, набуваючи практичного досвіду сам, учив і других, заводив безпосередні зносини з фабриками і заводами, випишував крам із перших рук

вагонами, організував безпосередній продаж за кордон сільських продуктів” [10, 10 - 11].

Позичково-ощадне товариство, засноване 1901 р., у 1902 р. функціонувало у складі 37 членів і видало позичок на 415 крб., однак мало лише 2 крб. прибутку. Вже на четвертий рік свого існування воно охоплювало вже не тільки Колодисте, але й 9 сусідніх сіл, отримало кредит у Державному Банку та в центральних установах дрібного кредиту і нараховувало в своєму обігу сотні тисяч карбованців. Кооперативні установи Колодистого спромоглися збудувати за 2,5 тис. крб. свій двоповерховий будинок, де на першому поверсі містилася “крамниця та шпихлір для комісового продажу зерна” [10, 11], а на другому поверсі – помешкання для ощадно-позичкової каси та зала для читань і театральних вистав.

У травні 1907 р. Київське губернське земство скликало з’їзд-нараду всіх наявних у губернії споживчих товариств. Агрономічний відділ Київської губернської земської управи в справах земського господарства задалегідь надіслав телеграму, в якій повідомив, що основним питанням з’їзду буде створення союзу усіх споживчих крамниць на Київщині. На з’їзд прибуло 60 осіб. Засідання почалося з доповіді В. Доманицького про загальну кількість і стан товариських крамниць Київщини. Виявилось, що до 1906 р. їх було 37, з яких 25 “городських” та заводських і 12 сільських. У 1907 р. загальна кількість товариських крамниць зросла до 60, з яких 35 – сільські. “Незважаючи на те, що сільські крамниці працювали напощадки – обороти в деяких були чималі – до 10 тис. карбованців, і чистого зиску – більше, як по 1 тис. крб.” [2, 17].

В. Доманицький також взяв участь в обговоренні положень “Нормального статуту споживчого товариства”, унаслідок якого були прийнято рішення про те, що питання про розміщення запасного капіталу і визначення розміру пайового внеску повинні вирішувати загальні збори самого товариства, а також про необхідність спростити процес створення споживчих товариств [2, 17].

У тому ж 1907 році В. Доманицький став одним із фундаторів Київського кредитного союзу. П. Пожарський із цього приводу відзначав: “Доманицький намагався довести кооперативну будову на Київщині до певного кінця. Але адміністрація не дала йому дозволу жити в Україні, і союз, заснований в грудні 1908 року, загубив щирого і вмілого робітника” [11, 46].

У своєму останньому листі до І. Франка від 10 квітня 1908 р. В. Доманицький писав із приводу виходу в світ своїх книжок “Як хазяюють селяни в чужих краях” та “Про сільську кооперацію”: “Тепер моя мрія – об’єднати всі кооперативні товариства (консумпційні, кредитні, сільськогосподарські), хоч тим часом в одній своїй губернії і видавати український орган хоча б на зразок “Народного багатства”, що виходить у Чернівцях” [2, 18].

Праці В. Доманицького мали значний попит не тільки в Україні, але і в Росії, і на Заході. Історик кооперативного руху П. Височанський так висловлювався про брошуру “Товариські крамниці”: “Ця невеличка, прекрасно написана книжечка про значення та організацію споживчого товариства була

довгий час єдиним і найкращим популярним твором про споживчу кооперацію. На ній виховано ціле молоде покоління молодих кооператорів” [12, 114 - 116].

У збірнику “Творцы кооперации и их думы”, що вийшов у 1919 р., вищезгадані праці В. Доманицького оцінювалися таким чином: “Книжки Доманицького неабияк популярно написаные, быстро распространялись. Даже такое бюрократическое учреждение, как Киевская губернская управа по делам земского хозяйства, была вынуждена раскупить и во множестве распространить эти брошюры, – настолько их появление соответствовало потребности момента и настолько хороши они...”

Есть основание предполагать, что широкое развитие кооперации в Юго-Западном крае в значительной степени объясняется влиянием брошюр Доманицького, особенно книжки “Товариські крамниці”, снабженной образцами счетоводных книг...

Книга Доманицького “Товариські крамниці” была разослана подписчикам подольской газеты “Світова Зірниця”. Вслед за этим в редакцию этой газеты поступило свыше 40 заявлений с желанием открыть потребительские общества” [2, 17].

В енциклопедичному словнику Брокгауза і Єфрона (том 16) у статті про В. М. Доманицького зазначається, що “книжка “Товариські крамниці”, написанная всего на 32 страницах малого формата, могла сразу вызвать в самых захолустных углах массовое стремление к учреждению потребительских обществ”.

Отже, праця В. Доманицького на кооперативній ниві не лишилася непоміченою, і через 10 років після його смерті його ім’ям було названо одну з перших кооперативних шкіл в Україні [13, 14].

1. Левицький М. Нова туга України // Рада. – 1910. – № 198.
2. Василь Миколайович Доманицький / Ленченко Ф. І. (упоряд.), Палій О. (ред.). – К., 2000.
3. Білоусенко О. Пам’яті Василя Доманицького // Рада. – 1910. – № 217.
4. Мохор П. Од Баліна до Леніна. Етапи розвитку кооперативної думки на Україні. – К., 1924.
5. Доманицький В. Про сільську кооперацію (Про товариства, потрібні на селі). – К., 1906.
6. Фареній Г. А. Українське селянство та національні тенденції у кооперативному русі на початку ХХ ст. // Український селянин. – 2003. – Випуск 7. – С. 195 – 197.
7. Доманицький В. Як хазяюють селяни в чужих краях (Німеччині, Бельгії, Голландії, Данії, Франції та Польщі). – Львів, 1923.
8. Доманицький В. Селянська доля (Про селян в Західній Європі, Росії та на Україні). – К., 1907.
9. Доманицький В. Про сільську кооперацію. – К., 1906.
10. Лотоцький О. Василь Доманицький – громадянин // Василь Доманицький (з нагоди 15-ї річниці його смерті). – Подєбради, 1925.
11. Пожарський П. Нариси з історії української кооперації. – К., 1919.
12. Височанський П. Начерк розвитку української споживчої кооперації. Дорадянська доба. – Харків: Книгоспілка, 1925.
13. Фареній Г. А. Український кооперативний рух у період 1917–1920 рр. Автореф. дис. ... канд. істор. наук – Запоріжжя, 2000.